

Η ΠΟΛΥΤΡΟΠΗ ΤΕΧΝΗ
ΤΟΥ ΠΡΑΤΤΕΙΝ

Θα ήθελα να παροσιάσω το τοπίο μιας έρευνας μάλλον, παρά προθέσεις, και μέσω της σύνθεσης τόπου να υποδείξω ανάμεσα σε ποια ορόσημα εκτυλίσσεται μια δράση. Η πορεία μιας ανάλυσης εγγράφει τα βήματά της, κανονικά ή με πολλά ζιγκ ζαγκ, σ' ένα έδαφος κατοικημένο από καιρό. Ορισμένες μόνο από τις παρουσίες αυτές μου είναι γνωστές. Πολλές, πιθανότατα αποφασιστικότερες, παραμένουν άρρητες – διαστρωματώσεις αξιωμάτων ή κεκτημένων γνώσεων σε τούτο το τοπίο που είναι μνήμη και παλίμψηστο. Τι να πω γι' αυτή τη βουβή ιστορία; Υποδεικνύοντας τουλάχιστον τις περιοχές όπου έχει αρθρωθεί το ζήτημα των καθημερινών πρακτικών, επισημαίνω ήδη τις οφειλές αλλά και τις διαφορές οι οποίες κατέστησαν δυνατή μια εργασία γι' αυτούς τους τόπους.

Οι αφηγήσεις που συνθέτουν το παρόν έργο σκοπεύουν να εξιστορήσουν κοινές πρακτικές. Η εισαγωγική παρουσίασή τους, μαζί με τις ιδιαίτερες εμπειρίες, τις συναναστροφές, τις σχέσεις αλληλεγγύης και πάλης που οργανώνουν τον χώρο όπου οι διηγήσεις αυτές ανοίγουν έναν δρόμο, σημαίνει την οριοθέτηση ενός πεδίου. Έτσι, θα συγκεκριμενοποιηθεί επίσης και ένας «τρόπος του πορεύεσθαι», που ανήκει άλλωστε στο θέμα μας, στους «τρόπους του πράττειν». Προκειμένου

να διαβάσουμε και να γράφουμε τη συνηθισμένη κουλτούρα, πρέπει να ξαναμάθουμε κοινές τελέσεις και να μετατρέφουμε την ανάλυση σε παραλλαγή του αντικειμένου της.

Όσο για τις ποικίλες συμβολές που συνθέτουν το έργο, έδωσαν τη δυνατότητα στην έρευνα να γίνει πληθυντική και σε πολλούς περαστικούς να διασταυρωθούν. Μυστικοσυμβούλια στο πεδίο επιχειρήσεων. Ωστόσο αυτό το πλέγμα συνυφασμένων διαδρομών όχι μόνο δεν συνιστά φράχτη, αλλά και προετοιμάζει, ελπίζω, τις πορείες μας να καθούν μες στο πλήθος.

ΓΕΝΙΚΗ ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η έρευνα που δημοσιεύεται εν μέρει εδώ γεννήθηκε από μια διερώτηση σχετικά με τους τρόπους με τους οποίους ενεργούν οι χρήστες, σχετικά με τις τελείσεις των χρηστών, που είναι υποτίθεται καταδικασμένοι στην παθητικότητα και την πειθαρχία. Το ζητούμενό μας δεν είναι ακριβώς να πραγματευθούμε ένα τόσο φευγαλέο και θεμελιώδες θέμα, αλλά μάλλον να δημιουργήσουμε τους όρους της πραγμάτευσής του, να προτείνουμε δηλαδή, βάσει δημοσκοπήσεων και υποθέσεων εργασίας, μερικούς δυνατούς δρόμους για περαιτέρω αναλύσεις. Ο σκοπός μας θα έχει επιτευχθεί, αν οι καθημερινές πρακτικές, οι καθημερινοί «τρόποι του πράττειν», πάψουν να φαντάζονται σαν το νυχτερινό φόντο της κοινωνικής δραστηριότητας, και αν ένα σύνολο θεωρητικών ζητημάτων, μεθόδων, κατηγοριών και οπτικών διαπεράσει αυτή τη νύχτα, επιτρέποντάς μας να την αρθρώσουμε.

Η εξέταση των καθημερινών πρακτικών δεν συνεπάγεται επιστροφή στα άτομα. Ο κοινωνικός ατομισμός, που επί τρεις αιώνες χρησίμευσε ως ιστορικό αξίωμα στην κοινωνική ανάλυση, προϋποθέτει μια στοιχειώδη μονάδα, το άτομο, με αφετηρία την οποία θεωρεί ότι συντίθενται οι ομάδες και στην οποία θεωρεί ότι είναι πάντα δυνατό να αναχθούν ξανά. Ένα τέτοιο αξίωμα, που έχει καταρριφθεί από έναν και πλέον αιώνα κοινωνιολογικών, οικονο-

μικών, ανθρωπολογικών ή ψυχαναλυτικών ερευνών (αλλά, στην ιστορία, είναι αυτό επιχείρημα;), βρίσκεται εκτός του πεδίου της παρούσας μελέτης. Αφενός, η ανάλυση δείχνει ότι μάλλον η (πάντα κοινωνική) σχέση καθορίζει τους όρους της, και όχι το αντίστροφο, και ότι κάθε ατομικότητα είναι ο τόπος αλληλενέργειας μιας χωρίς συνοχή (και συχνά αντιφατικής) πολλότητας των σχεσιακών καθορισμών της. Αφετέρου, και κυρίως, το υπό πραγμάτευση ζήτημα αφορά τρόπους τέλεσης ή σχήματα δράσης και όχι ευθέως το υποκείμενο που είναι ο αυτουργός ή το όχημά τους. Στοχεύει μια τελεστική λογική, που τα μοντέλα της ανατρέχουν ίσως στα πανάρχαια τεχνάσματα των πρωτείων εντόμων ή των ψαριών με τις πολύμορφες μεταμορφώσεις, αλλά πάντως έχει αποκρυφθεί από την κυρίαρχη πλέον στη Δύση ορθολογικότητα. Σκοπός επομένως της εργασίας αυτής είναι να αναδείξει τη συνδυαστικότητα τελέσεων που συνθέτουν επίσης (και όχι αποκλειστικά) μια «κουλτούρα» και να φέρει στο φως τα χαρακτηριστικά μοντέλα δράσης των χρηστών, στους οποίους δίνουν το αιδήμον όνομα των καταναλωτών για να τους κρύψουν τη θέση τους ως κυριαρχημένων (κάτι που δεν σημαίνει παθητικών ή πειθήνιων). Η καθημερινή πρακτική επινοείται με χιλιάδες τρόπους λαθροθηρίας.

Δεδομένου του αναγκαστικά αποσπασματικού χαρακτήρα αυτής της έρευνας, θα ήταν ίσως χρήσιμο να παρουσιάσουμε μια συνολική άποψή της, κάτι σαν κατατοπιστικό φυλλάδιο. Μια επισκόπηση του τοπίου, που θα προσφέρει απλώς τη μικρογραφία ενός παζλ, όπου λείπουν ακόμα πολλά κομμάτια.

1. ΟΙ ΚΑΤΑΝΑΛΩΤΕΣ ΩΣ ΠΑΡΑΓΩΓΟΙ

Η διερώτηση για τις καθημερινές πρακτικές προήλθε από εργασίες σχετικά με τη «λαϊκή κουλτούρα» ή τις διάφορες εκδοχές περιθωριακότητας,¹ στην αρχή δε καθορίστηκε αρνητικά, μέσω της αναγκαιότητας να μην εντοπίζεται η πολιτισμική διαφορά σε όσες ομάδες κρατούσαν τη σημαία της «αντικουλτούρας» —ομάδες εμφανιζόμενες ήδη ως ενικότητες, συχνά προνομιούχες και παραδομένες εν μέρει στον φολκλορισμό—, και οι οποίες συνιστούσαν απλώς και μόνο συμπτώματα ή αποκαλυπτικούς δείκτες. Ωστόσο, η άρθρωση της διερώτησης αυτής κατέστη κυρίως δυνατή χάρη σε τρεις θετικές ορίζουσες.

Η χρήση ή η κατανάλωση

Πολλές εργασίες, συχνά αξιόλογες, καταγίνονται να μελετήσουν είτε τις παραστάσεις είτε τις συμπεριφορές μιας κοινωνίας. Χάρη στη γνώση αυτών των κοινωνικών αντικειμένων, φαίνεται δυνατό και αναγκαίο να ανιχνεύσουμε τη χρήση που τους γίνεται από ομάδες ή άτομα. Παραδείγματος χάριν, η ανάλυση των εικόνων που διαδίδονται από την τηλεόραση (παραστάσεις) και του χρόνου που περνά ο θεατής καθηλωμένος μπροστά στον δέκτη (συμπεριφορά) πρέπει να συμπληρωθεί με τη μελέτη του τι «σκαρώνει», τι «φτιάχνει» ο πολιτιστικός καταναλωτής στη διάρκεια αυτών των ωρών και με τις συγκεκριμένες εικόνες. Το ίδιο ισχύει και σε ό,τι αφορά τη χρήση του αστικού χώρου, των προϊόντων που αγοράζονται από το σούπερ μάρκετ ή των αφηγήσεων και θρύλων που διανέμονται από τις εφημερίδες.

Η αναζητούμενη «κατασκευή» είναι μια παραγωγή, μια ποιητική² – αλλά κρυμμένη, αφενός επειδή διασπείρεται στις περιοχές που προσδιορίζονται και καταλαμβάνονται από τα συστήματα της «παραγωγής» (τηλεοπτικό, πολεοδομικό, εμπορικό κ.λπ.), αφετέρου επειδή η ολοένα και πιο ολοκληρωτική επέκταση αυτών των συστημάτων δεν αφήνει πια στους «καταναλωτές» μια θέση όπου να σηματοδοτήσουν τι κάνουν με τα προϊόντα, τι τα κάνουν. Σε μια παραγωγή εξορθολογισμένη και επεκτατική, αλλά επίσης συγκεντρωτική, θορυβώδη και θεαματική, αντιστοιχεί μια άλλη παραγωγή που χαρακτηρίζεται «κατανάλωση». Και αυτή είναι πολυμήχανη, είναι σκόρπια, όμως παρεισδύει παντού, σιωπηλή και σχεδόν άορατη, εφόσον δεν δηλώνεται με δικά της προϊόντα, αλλά στους τρόπους μεταχείρισης των όποιων προϊόντων επιβάλλει μια κυρίαρχη οικονομική τάξη πραγμάτων.

Καιρό τώρα έχουν μελετήσει, παραδείγματος χάριν, το διαφορούμενο που προκαλούσε εκ των έσω ρωγμές στην «επιτυχία» των Ισπανών αποικιστών έναντι των ινδιάνικων εθνοτήτων: τους είχαν μεν επιβληθεί τελετουργικές ενέργειες, παραστάσεις και νόμοι, συχνά όμως όλα αυτά οι Ινδιάνοι, υποταγμένοι ή και συναινούντες, τα έκαναν κάτι άλλο απ' ό,τι νόμιζε πως πετύχαινε μέσω εκείνων ο κατακτητής: τα ανέτρεπαν όχι απορρίπτοντας ή αλλάζοντάς τα, αλλά με τον τρόπο τους να τα χρησιμοποιούν για σκοπούς ξένους προς το σύστημα που δεν μπορούσαν να αποφύγουν και σε συνάρτηση με άσχετες αναφορές. Ήταν άλλοι, στο εσωτερικό ακριβώς του αποικισμού που τους «αφομοίωνε» εξωτερικά: έκαναν μια χρήση της κυρίαρχης τάξης πραγμάτων που ξεγελούσε την εξουσία της, την οποία δεν είχαν τα μέσα να αντixρούσουν της

ξέφευγαν χωρίς να την εγκαταλείπουν. Η διαφορά τους αντλούσε τη δύναμή της από διαδικασίες «κατανάλωσης». Σε μικρότερο βαθμό, ένα παρόμοιο διαφορούμενο παρεισδύει στις κοινωνίες μας με τη χρήση που επιφυλάσσουν κάποιοι «λαϊκοί» κύκλοι στην όποια κουλτούρα διαχέεται και επιβάλλεται από τις «ελίτ» που παράγουν τη γλώσσα.

Η παρουσία και η κυκλοφορία μιας παράστασης (που διδάσκεται ως ο κώδικας της κοινωνικοοικονομικής προαγωγής από ιεροκήρυκες, παιδαγωγούς παντός τύπου ή εκλαϊκευτές) δεν υποδεικνύουν καθόλου τι αντιπροσωπεύει για όσους τη χρησιμοποιούν. Θα πρέπει να αναλύσουμε και πώς τη χειρίζονται πρακτικά οι χρήστες, που δεν ταυτίζονται με τους κατασκευαστές της. Τότε μόνο μπορούμε να εκτιμήσουμε την απόκλιση ή την ομοιότητα ανάμεσα στην παραγωγή της εικόνας και τη δευτερογενή παραγωγή που κρύβεται στις διαδικασίες της χρησιμοποίησής της.

Η έρευνά μας τοποθετείται σ' αυτή την απόκλιση. Θα μπορούσε να έχει ως θεωρητικό σημείο αναφοράς τη δόμηση προσωπικών φράσεων με λεξιλόγιο και συντακτικό παραδεδεγμένα. Στη γλωσσολογία, άλλο «επιτέλεση» και άλλο «ικανότητα»· το ομιλιακό ενέργημα (και όλες οι εκφωνηματικές τακτικές που συνεπάγεται) δεν μπορεί να αναχθεί στη γνώση της γλώσσας. Όταν τοποθετηθούμε στην προοπτική της εκφώνησης, θέμα της παρούσας μελέτης, δίνουμε προτεραιότητα στο ομιλιακό ενέργημα: ενεργεί στο πεδίο ενός γλωσσικού συστήματος· προβαίνει σε μια ιδιοποίηση ή επανιδιοποίηση της γλώσσας από ομιλητές· εγκαθιδρύει ένα παρόν αναφερόμενο σε μια στιγμή και σε έναν τόπο· και θέτει ένα συμβόλαιο με τον άλλο (τον συνομιλητή) μέσα σ' ένα δίκτυο

θέσεων και σχέσεων. Αυτά τα τέσσερα χαρακτηριστικά του ενεργήματος της εκφώνησης³ θα τα συναντήσουμε και σε πολλές άλλες πρακτικές (περπάτημα, μαγείρεμα κ.λπ.). Μια στόχευση υποδηλώνεται πάντως σ' αυτή την παραλληλία, που όπως θα δούμε ισχύει μόνο εν μέρει. Προϋποθέτει ότι, σαν τους Ινδιάνους, οι χρήστες «μαστορεύουν» με την κυρίαρχη πολιτιστική οικονομία και στους κόλπους της τις αναρίθμητες και απειροελάχιστες μεταμορφώσεις του νόμου της στον νόμο των δικών τους ενδιαφερόντων και κανόνων. Δραστηριότητα ίδια με του μυρμηγκιού, της οποίας τις διαδικασίες, τα υπερείσματα, τα αποτελέσματα και τις δυνατότητες πρέπει να ανιχνεύσουμε.

Οι διαδικασίες της καθημερινής δημιουργικότητας

Μια άλλη αναφορά συγκεκριμενοποιεί τη δεύτερη ορίζουσα της έρευνάς μας. Στο *Επιτήρηση και τιμωρία* ο Μισέλ Φουκώ υποκαθιστά την ανάλυση των μηχανισμών που ασκούν την εξουσία (δηλαδή των εντοπίσιμων, επεκτατικών, κατασταλτικών και έννομων θεσμών) με την ανάλυση των «συστημάτων λειτουργίας» (dispositifs) που έχουν «βρικόλακιάσει» τους θεσμούς και έχουν αναδιοργανώσει κρυφά τον τρόπο λειτουργίας της εξουσίας: «μικρότατες» τεχνικές διαδικασίες που ποντάρουν στις λεπτομέρειες και παίζουν μαζί τους έχουν αναδιανείμει τον χώρο για να τον μετατρέψουν σε τελεστή μιας γενικευμένης «επιτήρησης».⁴ Προβληματική πολύ νέα. Ωστόσο αυτή η «μικροφυσική της εξουσίας» δίνει και πάλι προνομιακή θέση στον μηχανισμό παραγωγής (της «πειθαρχίας»), ακόμα και αν ανιχνεύει μέσα στην «εκπαίδευση» το σύστημα μιας «καταστολής» και δείχνει πώς κάποιες

βουβές τεχνολογίες στα παρασκήνια καθορίζουν ή βραχυκυκλώνουν την εκάστοτε θεσμική σκηνοθεσία. Αν αληθεύει ότι παντού επεκτείνεται και συγκεκριμενοποιείται το τετραγωνισμένο πλέγμα της «επιτήρησης», επείγει ακόμα περισσότερο να ανακαλύψουμε πώς μια ολόκληρη κοινωνία δεν ανάγεται περιοριστικά σ' αυτήν· ποιες λαϊκές διαδικασίες (επίσης «μικρότατες») και καθημερινές) παίζουν με τους μηχανισμούς της πειθαρχίας και συμμορφώνονται μ' εκείνους μόνο και μόνο για να τους παρακάμψουν και να τους μεταστρέψουν· τέλος, από την πλευρά των καταναλωτών (ή μήπως των «κυριαρχημένων»);), ποιοι «τρόποι του πράττειν» δημιουργούν το αντιστάθμισμα των βουβών μεθόδων που οργανώνουν την κοινωνικοπολιτική τάξη πραγμάτων.

Αυτοί οι «τρόποι του πράττειν» συνιστούν τις χιλιάδες πρακτικές μέσω των οποίων οι χρήστες επανιδιοποιούνται τον χώρο που οργανώνεται από τις τεχνικές της κοινωνικοπολιτιστικής παραγωγής. Θέτουν ερωτήματα ανάλογα και αντίθετα με όσα πραγματεύεται το βιβλίο του Φουκώ: ανάλογα, εφόσον το ζητούμενο είναι να διακρίνουμε τις σχεδόν μικροβιακές τελέσεις που θρασομανούν στο εσωτερικό των τεχνοκρατικών δομών και εκτρέπουν τη λειτουργία τους εφαρμόζοντας μια πληθώρα «τακτικών» αρθρωμένων πάνω στις «λεπτομέρειες» της καθημερινής πρακτικής· αντίθετα, εφόσον το ζητούμενο δεν είναι πια να διευκρινίσουμε πώς η βία της επιβεβλημένης τάξης μεταλλάσσεται σε πειθαρχική τεχνολογία, αλλά να φέρουμε στο φως τις λαθραίες μορφές που προσλαμβάνει η σκόρπια, μαστορευτική και τακτικού τύπου δημιουργικότητα των ομάδων ή των ατόμων που έχουν πιαστεί εφεξής στα δίχτυα της «επιτήρησης». Οι διαδικασίες αυτές και τα τεχνάσματα των καταναλωτών συν-

θέτουν, σε τελική ανάλυση, το δίκτυο μιας αντιπειθαρχίας,⁵ που είναι το θέμα του παρόντος βιβλίου.

Η τυπικότητα των πρακτικών

Εύλογα θα υποθέταμε πως αυτές οι πολύμορφες, αποσπασματικές τελέσεις, που σχετίζονται με ευκαιρίες και λεπτομέρειες, που παρεισδύουν και κρύβονται στους μηχανισμούς συνιστώντας τον τρόπο χρήσης τους, και άρα δεν διαθέτουν δική τους ιδεολογία ή δικούς τους θεσμούς, υπακούουν σε κανόνες. Με άλλα λόγια, θα πρέπει να υπάρχει μια λογική των πρακτικών αυτών. Κάτι που σημαίνει πως επανερχόμαστε στο παλιό πρόβλημα σχετικά με το τι είναι μια τέχνη ή ένας «τρόπος του πράττειν ή του ποιείν». Από τους αρχαίους Έλληνες ως τον Ντυρκέμ, περνώντας από τον Καντ, μια μακρά παράδοση καταγίνεται να συγκεκριμενοποιήσει τους πολύπλοκους (και καθόλου απλούς ή «φτωχούς») τυπικούς κανόνες που μπορούν να εξηγήσουν τις εν λόγω τελέσεις.⁶ Μέσα από αυτό το πρίσμα, εμφανίζεται διαφορετικά η «λαϊκή κουλτούρα» – καθώς και μια ολόκληρη λογοτεχνία, η λεγόμενη «λαϊκή»: παρουσιάζεται στην ουσία ως «πολύτροπη τέχνη του πράττειν», ως «τρόποι να κάνεις» τούτο ή το άλλο,⁷ δηλαδή ως συνδυαστικές πρακτικές χρησιμοποίησης και κατανάλωσης. Πρακτικές οι οποίες εμπλέκουν μια «λαϊκή» ratio, έναν τρόπο σκέψης επενδυμένο σ' έναν τρόπο δράσης, μια τέχνη συνδυασμού αδιαχώριστη από μια τέχνη χρησιμοποίησης.

Για να συλλάβω την τυπικότητα αυτών των πρακτικών, επιστράτευσα δύο ειδών έρευνες. Οι πρώτες, πιο περιγραφικές, ασχολήθηκαν με ορισμένους τρόπους του πράττειν επιλεγμένους σε συνάρτηση με το ενδιαφέρον

που παρουσίαζαν για τη στρατηγική της ανάλυσης και με σκοπό να προκύψουν αρκετά διαφοροποιημένες παραλλαγές: πρακτικές της ανάγνωσης ή των αστικών χώρων, τρόποι χρησιμοποίησης των διαφόρων μορφών καθημερινής τελετουργικοποίησης, νέα μεταχείριση και λειτουργία της μνήμης διαμέσου των «αρχών» που καθιστούν δυνατές (ή επιτρέπουν) τις καθημερινές πρακτικές κ.λπ. Επιπλέον, δύο πιο λεπτομερειακές μονογραφίες προσπάθησαν να παρακολουθήσουν τις αλληλοδιαπλεκόμενες τελέσεις που προσιδιάζουν είτε στην ανασύνθεση ενός χώρου (της συνοικίας του Κρουά-Ρους στη Λυών) από οικογενειακές πρακτικές, είτε στις τακτικές της μαγειρικής τέχνης, οι οποίες οργανώνουν ταυτόχρονα ένα δίκτυο σχέσεων, ποιητικά «μαστορέματα» και μια νέα μεταχείριση των εμπορευματικών δομών.⁸

Η δεύτερη σειρά ερευνών στράφηκε στην επιστημονική φιλολογία, που θα μπορούσε να προσφέρει τις κατάλληλες υποθέσεις εργασίας ώστε να αντιμετωπιστεί σοβαρά η λογική αυτής της σκέψης που δεν κάνει σκέψεις για την ίδια. Τρία πεδία παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Αφενός ορισμένες κοινωνιολογικές, ανθρωπολογικές ή και ιστορικές εργασίες (από τον Γκόφμαν ως τον Μπουρντιέ, από τον Μως ως τον Ντετιέν, και από τον Μπουασσεβαίν ως τον Ε. Λώμαν) επεξεργάζονται μια θεωρία των εν λόγω πρακτικών, που συνιστούν κράμα τελετουργιών και μαστορεμάτων, χειρισμούς χώρων και τελεστές δικτύων.⁹ Αφετέρου, μετά το έργο του Τζ. Φίσμαν, οι εθνομεθοδολογικές και κοινωνιογλωσσολογικές έρευνες των Χ. Γκαρφίνκελ, Γ. Λαμπόφ, Χ. Ζακς, Ε. Α. Σέγκλοφ κ.ά. ανιχνεύουν τις διαδικασίες καθημερινών διαδράσεων που σχετίζονται με προσιδιάζουσες στην καθημερινή γλώσσα δομές προσδοκίας, διαπραγμάτευσης και αυτοσχεδιασμού.¹⁰

Τέλος, πέρα από τις σημειωτικές και τις φιλοσοφίες τής «σύμβασης» (από τον Ο. Ντυκρό ως τον Ντ. Λιούις),¹¹ πρέπει να εξετάσουμε κάποιες βαριές τυποποιημένες λογικές και τη διεύρυνσή τους σε αναλυτική φιλοσοφία, στους τομείς της δράσης (Γκ. Χ. φον Ράιτ, Α. Ντάντο, Ρ. Τζ. Μπερστάιν),¹² του χρόνου (Α. Ν. Πράιορ, Ν. Ρεσέ και Α. Ούρκχαρτ)¹³ ή της τρόπισης (Τζ. Ε. Χιουζ και Μ. Τζ. Κρέσγουελ, Α. Ρ. Γουάιτ).¹⁴ Βαρύς μηχανισμός που επιδιώκει να συλλάβει την πολύφυλλη διάστρωση και την πλαστικότητα των εκφωνημάτων της καθημερινής γλώσσας, με τους σχεδόν ορχηστρικούς συνδυασμούς λογικών μερών (εγχρονισμός, τρόπιση, προσταγές, κατηγορήματα δράσης κ.λπ.), οι δεσπύζουσες των οποίων καθορίζονται διαδοχικά από τις περιστάσεις και τις συγκυριακές επείγουσες ανάγκες. Μια εργασία ανάλογη με εκείνην που επιχείρησε ο Τσόμσκι για τις προφορικές πρακτικές της γλώσσας θα επιδιώξει να αποδώσει στις καθημερινές πρακτικές τη λογική και πολιτιστική νομιμότητά τους, τουλάχιστον στους περιορισμένους προς το παρόν τομείς όπου διαθέτουμε όργανα για να τις εξηγήσουμε.

Έρευνα πολύπλοκη, επειδή οι πρακτικές αυτές τη μια εξάπτουν τις λογικές μας και την άλλη τούς προκαλούν σύγχυση. Έρευνα που σμίγει με τους θρήνους του ποιητή, και σαν κι εκείνον παλεύει με τη λήθη: «Και ξεχνούσα το τυχαίο της περιστάσης, την ηρεμία ή τη βιασύνη, τον ήλιο ή το κρύο, το ξεκίνημα ή το τέλος της μέρας, τη γεύση της φράουλας ή της εγκατάλειψης, το μήνυμα που μισάκουσα, την πρώτη σελίδα των εφημερίδων, τη φωνή στο τηλέφωνο, τη συζήτηση την πιο ανώδυνη, τον πιο ανώνυμο άνδρα και την πιο ανώνυμη γυναίκα, ό,τι μιλάει, θορυβεί, περνά, ακραγγίζει, συναντά».¹⁵

Η περιθωριακότητα μιας πλειοψηφίας

Οι τρεις αυτές ορίζουσες καθιστούν δυνατή μια διάπλευση του πολιτιστικού πεδίου, προσδιορισμένη από μια ερευνητική προβληματική και σηματοδοτημένη από δημοσκοπήσεις που εντοπίστηκαν σε συνάρτηση με τις όποιες υποθέσεις εργασίας θέλαμε να επαληθεύσουμε. Διάπλευση που επιχειρεί να ανιχνεύσει ποιοι τύποι τελέσεων χαρακτηρίζουν την κατανάλωση στην τετραγωνισμένη δόμηση μιας οικονομίας και να αναγνωρίσει σ' αυτές τις πρακτικές ιδιοποίησης τους δείκτες της δημιουργικότητας που πολλαπλασιάζεται ραγδαία εκεί ακριβώς όπου χάνεται η ικανότητα εξασφάλισης μιας ιδιόγλωσσας.

Η σημερινή φυσιογνωμία της περιθωριακότητας δεν αφορά πια μικρές ομάδες· είναι μια μαζική περιθωριακότητα. Είναι αυτή ακριβώς η πολιτιστική δραστηριότητα των μη παραγωγών κουλτούρας, μια δραστηριότητα που δεν έχει υπογραφή, δεν είναι αναγνώσιμη, δεν εκσυμβολίζεται και παραμένει η μόνη εφικτή για όλους εκείνους που ωστόσο πληρώνουν για να αγοράσουν τα προϊόντα-θεάματα, όπου αρθρώνει τα διακριτικά της γνωρίσματα μια παραγωγιστική οικονομία. Η περιθωριακότητα αυτή αποκτά καθολικότητα. Έχει αποβεί σιωπηλή πλειοψηφία.

Αυτό δεν σημαίνει πως είναι ομοιογενής. Οι διαδικασίες μέσω των οποίων διενεργείται η αναχρησιμοποίηση προϊόντων που συνδέονται μεταξύ τους σε ενός είδους υποχρεωτική γλώσσα λειτουργούν κατά τρόπους συναρτώμενους με κοινωνικές καταστάσεις και συσχετισμούς δυνάμεων. Μπροστά στις εικόνες της τηλεόρασης, ο μετανάστης εργάτης δεν έχει τον ίδιο χώρο κριτικής ή δημιουργίας μ' έναν Γάλλο μεσαίο στέλεχος. Στους ίδιους

τομείς, η αδυναμία σε μέσα πληροφόρησης, οικονομικά αγαθά και παντός είδους «ασφάλεια» απαιτεί επαυξημένα τεχνάσματα, όνειρα ή γέλια. Παρόμοιοι μηχανισμοί, που ποντάρουν σε άνισους συσχετισμούς δυνάμεων, δεν επιφέρουν ταυτόσημα αποτελέσματα. Γι' αυτό και είναι αναγκαίο να διαφοροποιήσουμε τις «ενέργειες» (με τη στρατιωτική έννοια του όρου) που πραγματοποιεί το σύστημα των προϊόντων στο εσωτερικό του τετραγωνισμένου πλέγματος των καταναλωτών και να κάνουμε διάκριση ανάμεσα στα περιθώρια ελιγμών που αφήνουν στους χρήστες οι συγκυρίες στις οποίες ασκούν την «τέχνη» τους.

Η σχέση των διαδικασιών με τα πεδία δύναμης όπου παρεμβαίνουν θα οδηγήσει έτσι σε μια πολεμολογική ανάλυση της κουλτούρας. Όπως το δίκαιο (ένα από τα μοντέλα της), η κουλτούρα διαρθρώνει συγκρούσεις και εναλλάξ νομιμοποιεί, μεταθέτει ή ελέγχει τον λόγο του ισχυρότερου. Αναπτύσσεται μέσα στο στοιχείο των εντάσεων, και συχνά των βιαιοτήτων, παρέχοντάς τους συμβολικές ισορροπίες, σύμφωνα συμβατότητας και λίγο πολύ προσωρινούς συμβιβασμούς. Έτσι, οι τακτικές της κατανάλωσης, ευμήχανα επινοήματα του αδυνάτου για να αντλήσει οφέλη από τον ισχυρό, εκβάλλουν σε μια πολιτικοποίηση των καθημερινών πρακτικών.

2. ΤΑΚΤΙΚΕΣ ΤΗΣ ΠΡΑΚΤΙΚΗΣ

Αυτό το σχήμα των σχέσεων που διατηρούν οι καταναλωτές με τα συστήματα λειτουργίας της παραγωγής, υπερβολικά διχοτομιστικό αρχικά, διαφοροποιήθηκε στην πορεία της εργασίας σε τρεις κατευθύνσεις: αναζήτηση προβληματικών που να μπορούν να συναρθρώσουν το συ-

γκεντρωμένο υλικό· περιγραφή κάποιων πρακτικών (διαβάζω, ομιλώ, περπατώ, κατοικώ, μαγειρεύω κ.λπ.) που επιλέχθηκαν ως ιδιαίτερα δηλωτικές· επέκταση της ανάλυσης των καθημερινών αυτών τελέσεων σε επιστημονικούς τομείς οι οποίοι διέπονται φαινομενικά από μια άλλου τύπου λογική. Παρουσιάζοντας τους δρόμους που ακολουθήσαμε σ' αυτές τις τρεις κατευθύνσεις, η σχηματικότητα της γενικής τοποθέτησης απαλύνεται.

Τροχιές, τακτικές και ρητορικές

Παραγωγοί παραγνωρισμένοι, οι καταναλωτές παράγουν με τις σημαίνουσες πρακτικές τους κάτι παρόμοιο με τις «γραμμές περιφοράς» που διαγράφουν οι νεαροί αυτιστικοί του Φ. Ντελινύ.¹⁶ Στον χώρο όπου κυκλοφορούν, έναν χώρο τεχνοκρατικά οικοδομημένο, γραμμένο και βασισμένο στον λειτουργισμό, οι τροχιές τους σχηματίζουν απρόβλεπτες φράσεις, «λοξές διαδρομές» εν μέρει δυσανάγνωστες. Μολονότι συντίθενται με το λεξιλόγιο παραδεδεγμένων γλωσσών και εξακολουθούν να υπόκεινται σε προδιαγεγραμμένο συντακτικό, ιχνογραφούν τα τεχνάσματα άλλων ενδιαφερόντων και επιθυμιών, που ούτε καθορίζονται ούτε αιχμαλωτίζονται από τα συστήματα όπου αυτές αναπτύσσονται.¹⁷

Ακόμα και η στατιστική δεν γνωρίζει σχεδόν τίποτα σχετικά, εφόσον περιορίζεται να ταξινομήσει, να λογαριάσει και να τοποθετήσει σε πίνακες τις «λεξικολογικές» μονάδες από τις οποίες συντίθενται αυτές οι τροχιές, χωρίς όμως να ανάγονται περιοριστικά σ' εκείνες, και να το κάνει αυτό σε συνάρτηση με αποκλειστικά δικές της κατηγορίες και ταξινομίες. Συλλαμβάνει το υλικό των πρακτικών, όχι τη μορφή τους· ανιχνεύει τα χρησιμοποι-

ούμενα στοιχεία, όχι το «φραζάρισμα» που οφείλεται στα μαστορέματα, στη «χειροτεχνική» επινοητικότητα, στη διαλογικότητα μέσω των οποίων συνδυάζονται όλα αυτά τα «παραδεδεγμένα», άχρωμα στοιχεία. Η στατιστική έρευνα, αποσυνθέτοντας αυτές τις «τελεσφόρες περιπλανήσεις» σε μονάδες που τις ορίζει η ίδια και ανασυνθέτοντας σύμφωνα με τους κώδικές της τα αποτελέσματα των περιτιμήσεών της, «βρίσκει» αποκλειστικά και μόνο ομοιογένεια. Αναπαράγει το σύστημα στο οποίο ανήκει και αφήνει εκτός του πεδίου της το σμήνος των ετερογενών ιστοριών και τελέσεων που συνθέτουν το πάτσγουορκ της καθημερινής πρακτικής. Η ισχύς των υπολογισμών της έγκειται στην ικανότητά της να διαιρεί, αλλά ακριβώς με αυτή την ανα-λυτική κατάτμηση χάνει ό,τι νομίζει πως γυρεύει και αντιπροσωπεύει.¹⁸

Η «τροχιά» ανακαλεί μια κίνηση, αλλά επίσης προκύπτει από την προβολή σ' ένα επίπεδο, από μια διαδιάστατη έκθεση («επί χάρτου»). Είναι μεταγραφή. Μια γραφική παράσταση (που μπορεί να την εποπτεύσει το μάτι) παίρνει τη θέση μιας τέλεσης· μια αντιστρέψιμη γραμμή (που μπορεί να διαβαστεί αμφίδρομα), τη θέση μιας χρονικά αναντίστρεπτης σειράς· ένα ίχνος, τη θέση των ενεργημάτων. Προστρέχω λοιπόν περισσότερο σε μια διάκριση μεταξύ τακτικής και στρατηγικής.

Ονομάζω «στρατηγική» τον υπολογισμό των συσχετισμών δυνάμεων που γίνεται εφικτός από τη στιγμή που μπορεί να απομονωθεί από έναν «περίγυρο» ένα υποκείμενο του βούλεσθαι και του δύνασθαι. Η στρατηγική θέτει ως δεδομένο έναν τρόπο που να μπορεί να οριοθετηθεί ως ίδιος και άρα να χρησιμεύσει ως βάση για τη διαχείριση των σχέσεών του με μια διακριτή εξωτερικότητα. Η πολιτική, οικονομική ή επιστημονική ορθολογικότητα

έχει κατασκευαστεί βάσει αυτού του στρατηγικού μοντέλου.

Ονομάζω απεναντίας «τακτική» έναν υπολογισμό που δεν μπορεί να στηριχθεί σ' έναν ιδιότοπο, άρα ούτε και σε σύνορα που διακρίνουν τον άλλο ως ορατή ολότητα. Μοναδικός τόπος της τακτικής είναι ο τόπος του άλλου.¹⁹ Παρεισδύει αποσπασματικά μέσα του, χωρίς να τον συλλαμβάνει στο σύνολό του, χωρίς να μπορεί να τον κρατήσει σε απόσταση. Δεν διαθέτει βάση όπου να κεφαλαιοποιήσει τα πλεονεκτήματά της, να προετοιμάσει τις επεκτάσεις της και να εξασφαλίσει ανεξαρτησία σε σχέση με τις περιστάσεις. Το «ίδιο» είναι νίκη του τύπου επί του χρόνου. Η τακτική, απεναντίας, επειδή δεν έχει τόπο, εξαρτάται από τον χρόνο, επαγρυπνώντας για να «πιάνει στον αέρα» τις δυνατότητες κέρδους. Ό,τι κερδίζει, δεν το φυλάει. Πρέπει διαρκώς να παίζει με τα συμβαίνοντα για να τα μετατρέψει σε «ευκαιρίες». Πρέπει αδιάκοπα ο αδύνατος να αντλεί οφέλη από δυνάμεις που του είναι ξένες. Και αυτό το κάνει σε εύθετες στιγμές όπου συνδυάζει ετερογενή στοιχεία (έτσι, στο σούπερ μάρκετ, η νοικοκυρά αντιπαραβάλλει ετερογενή και ευμετάβλητα δεδομένα, όπως οι προμήθειες στο ψυγείο, οι γεύσεις, οι ορέξεις και διαθέσεις των καλεσμένων της, τα φθηνότερα προϊόντα και η ενδεχόμενη μείξη τους με ό,τι έχει ήδη σπίτι κ.λπ.), μόνο που η διανοητική τους σύνθεση δεν έχει μορφή ένα λόγο, έχει την ίδια την απόφαση – την πράξη ακριβώς και τον τρόπο του «δράττεσθαι» της ευκαιρίας.

Πολλές καθημερινές πρακτικές είναι τακτικού τύπου (ομιλώ, διαβάζω, κυκλοφορώ, κάνω ψώνια, μαγειρεύω κ.λπ.). Και επίσης, γενικότερα, μεγάλο μέρος των «τρόπων του πράττειν»: επιτυχίες του «αδυνάτου» εναντίον

του πιο «δυνατού» (των ισχυρών, της ασθένειας, της βίας των πραγμάτων ή μιας επιβεβλημένης τάξης κ.λπ.), εύστοχα τεχνάσματα, πολύτροπη τέχνη των μηχανευμάτων και των εφευρετικών κινήσεων, κατεργαρίες «κινηγών», ευκινησία στους ελιγμούς, πολύμορφες προσποιήσεις, θριαμβευτικά ευρήματα, ποιητικά και πολεμικά. Τελεσιακές επιτελέσεις που emπίπτουν σε πανάρχαιες γνώσεις. Οι αρχαίοι Έλληνες τις δήλωναν με τη λέξη *μητις*.²⁰ Αλλά πηγαίνουν πολύ πιο πίσω, σε προαιώνιους κρυφούς δεσμούς με τα τεχνάσματα και τις προσποιήσεις των φυτών ή των ψαριών. Από τα βάθη των ωκεανών ως τους δρόμους των μεγαπόλεων, οι τακτικές εμφανίζουν συνέχεια και διάρκεια.

Στις κοινωνίες μας, με τη διάλυση της παντός είδους τοπικής σταθερότητας, οι τακτικές πολλαπλασιάζονται και, αποπροσανατολισμένες θαρρείς επειδή δεν σταθεροποιούνται πια από μια οριοθετημένη κοινότητα, περιπλανώνται δω κι εκεί, εξομοιώνοντας τους καταναλωτές με μετανάστες σ' ένα σύστημα τόσο αχανές, ώστε δεν μπορεί να είναι το δικό τους, και τόσο σφιχτοπλεγμένο που δεν μπορούν να του ξεφύγουν. Εισάγουν όμως σ' αυτό το σύστημα μια άτακτη κίνηση με συνεχείς και τυχαίες διακυμάνσεις, μια κίνηση Μπράουν. Φανερώνουν επίσης μέχρι ποιου σημείου η νόηση είναι αδιαχώριστη από τις καθημερινές μάχες και απολαύσεις που η ίδια διαρθρώνει, ενώ οι στρατηγικές κρύβουν κάτω από αντικειμενικούς υπολογισμούς τη συνάφειά τους με την εξουσία που τις στηρίζει, και την οποία περιφρουρεί ο ιδιώτοπος ή ο θεσμός.

Προκειμένου να διαφοροποιήσουμε τους τύπους τακτικής, η ρητορική μάς προσφέρει τα κατάλληλα μοντέλα. Καθόλου αξιοπερίεργο, εφόσον περιγράφει τα «ευμή-

χανα γυρίσματα» και τις «τροπές» του λόγου, των οποίων τόπος και ταυτόχρονα αντικείμενο μπορεί να είναι μια γλώσσα, και εφόσον οι χειρισμοί αυτοί σχετίζονται με τις ευκαιρίες και με τους τρόπους να «γυρίσεις» (να σαγήνεύσεις, να πείσεις, να χρησιμοποιήσεις) τη βούληση του άλλου (του αποδέκτη).²¹ Γι' αυτούς τους δύο λόγους η ρητορική ή επιστήμη των «τρόπων ομιλίας», μολονότι θεωρητικά αποκλεισμένη από τον επιστημονικό λόγο, προσφέρει μια σκευή πρότυπων σχημάτων στην ανάλυση των καθημερινών τρόπων του πράττειν. Δύο λογικές της δράσης (η μία τακτική, η άλλη στρατηγική) εξάγονται από τις δύο εκφάνσεις της χρησιμοποίησης της γλώσσας στην πράξη. Στον χώρο της γλώσσας (όπως και των παιγνίων), μια κοινωνία διατυπώνει πιο ρητά τους τυπικούς κανόνες της δράσης και τους τρόπους λειτουργίας που τους διαφοροποιούν.

Στο τεράστιο ρητορικό corpus που είναι αφιερωμένο στην τέχνη του λέγειν ή του πράττειν, οι σοφιστές έχουν προνομιακή θέση από τη σκοπιά της τακτικής. Αρχή τους ήταν, κατά τον Κόρακα, «την ασθενέστερη θέση να τη μετατρέψουν στην ισχυρότερη», και διατείνονταν ότι κατέχουν την τέχνη να αναστρέφουν την εξουσία μ' έναν τρόπο να χρησιμοποιούν την ευκαιρία.²² Οι θεωρίες τους άλλωστε εγγράφουν την τακτική σε μια μακρά παράδοση στοχασμών γύρω από τις σχέσεις που διατηρεί ο ορθός λόγος με τη δράση και τη στιγμή. Περνώντας από την κινεζική Τέχνη του πολέμου του Σουν Τζου²³ και από την αραβική ανθολογία του Βιβλίου των τεχνασμάτων,²⁴ η παράδοση μιας λογικής δομημένης πάνω στη συγκυρία και τη βούληση του άλλου οδηγεί μέχρι τη σύγχρονη κοινωνιογλωσσολογία.

Διαβάζω, συζητώ, κατοικώ, μαγειρεύω...

Για να περιγράψουμε αυτές τις καθημερινές πρακτικές που παράγουν χωρίς να κεφαλαιοποιούν, χωρίς δηλαδή να έχουν κυριαρχία του χρόνου, μια αφετηρία επιβλήθηκε από μόνη της, επειδή είναι η υπερδιογκωμένη εστία της σύγχρονης κουλτούρας και της κατανάλωσής της: η ανάγνωση. Από την τηλεόραση ως την εφημερίδα, από τη διαφήμιση μέχρι όλα τα εμπορικά επιφάνια, η κοινωνία μας δίνει καρκινική ανάπτυξη στην όραση, μετρά κάθε πραγματικότητα με γνώμονα την ικανότητά της να δείξει ή να δειχτεί και μετατρέπει τις επικοινωνίες σε ταξίδια του ματιού. Συνιστά εποποιία του ματιού και της αναγνωστικής ενόρμησης. Ακόμα και η οικονομία έχει μεταμορφωθεί σε «σημειοκρατία»,²⁵ υποθάλποντας μια υπερτροφία της ανάγνωσης. Το διώνυμο παραγωγή-κατανάλωση θα μπορούσε να υποκατασταθεί από το γενικό ισοδύναμό του γραφή-ανάγνωση. Εξάλλου η ανάγνωση (της εικόνας ή του κειμένου) φαίνεται να αποτελεί το αποκορύφωμα της παθητικότητας που υποτίθεται πως χαρακτηρίζει τον καταναλωτή, ο οποίος αναγορεύεται σε ηδονοβλεψία (τραγλοδύτη ή πλάνητα) σε μια «κοινωνία του θεάματος».²⁶

Ωστόσο, στην πραγματικότητα, η αναγνωστική δραστηριότητα εμφανίζει όλα τα γνωρίσματα μιας σιωπηλής παραγωγής: παρεκκλίσεις στη διάπλευση της σελίδας, μεταμόρφωση του κειμένου από τα ταξίδια του ματιού, αυτοσχεδιασμός και προσδοκία σημασιών συναγόμενων από λίγες λέξεις, αλληλεπικαλύψεις γραμμένων χώρων, εφήμεροι χοροί. Πλην όμως ο αναγνώστης, αντίκanos να δημιουργήσει αποθέματα (εκτός κι αν γράφει ή «εγγράφει») σε μηχανήμα, δεν ασφαλίζεται ενάντια στη

φθορά του χρόνου (αποξεχνιέται διαβάζοντας και ξεχνά όσα διάβασε), εκτός κι αν αγοράσει το αντικείμενο (βιβλίο, εικόνα), που δεν είναι τίποτε άλλο από το ερζάτς (το ίχνος ή η υπόσχεση) στιγμών «χαμένων» στο διάβασμα. Παρeisάγει στο κείμενο του άλλου τα τεχνάσματα της απόλαυσης και μιας επανιδιοποίησης: επιδίδεται στη λαθροθηρία, μεταφέρεται εκεί συνεπαρμένος, γίνεται πληθυντικός σαν τους θορύβους που βγάζει το σώμα. Πανούργο τέχνασμα, μεταφορά, συνδυαστική ικανότητα, η παραγωγή αυτή είναι επίσης «επινόηση» μνήμης. Φτιάχνει με τις λέξεις την έκβαση βουβών ιστοριών. Το αναγνώσιμο μεταβάλλεται σε αξιόμνηστο: ο Μπαρτ διαβάζει τον Προυστ στο κείμενο του Σταντάλ,²⁷ ο θεατής διαβάζει το τοπίο της παιδικής του ηλικίας στο ρεπορτάζ της επικαιρότητας. Η λεπτή μεμβράνη του γραπτού γίνεται μετακίνηση στρωμάτων του εδάφους, παιχνίδι χώρων. Ένας διαφορετικός κόσμος (ο κόσμος του αναγνώστη) εισάγεται στη θέση του συγγραφέα.

Η μεταλλαγή αυτή καθιστά το κείμενο κατοικήσιμο σαν νοικιασμένο σπίτι. Μετατρέπει την ιδιοκτησία του άλλου σε τόπο που τον δανείστηκε για μια στιγμή ένας περαστικός. Οι ενοικιαστές διενεργούν μια παρόμοια μεταλλαγή στο σπίτι που επιπλώνουν με τις χειρονομίες και τις αναμνήσεις τους: οι ομιλητές, στη γλώσσα όπου εισάγουν απαρατήρητα τα μηνύματα της μητρικής τους και, με την ιδιοπροφορά, με δικούς τους «τρόπους έκφρασης» ή «γυρίσματα» λόγου κ.ά., την προσωπική τους ιστορία: οι πεζοί, στους δρόμους όπου βάζουν να περπατούν τα δάση των επιθυμιών και των ενδιαφερόντων τους. Το ίδιο κάνουν και οι χρήστες των κοινωνικών κωδίκων: τους μεταστρέφουν σε μεταφορές και ελλειπτικά σχήματα που αφορούν τα δικά τους κυνήγια. Η τάξη που

βασιλεύει χρησιμεύει για στήριγμα σε αναρίθμητες παραγωγές, ενώ συγχρόνως τυφλώνει τους νομείς της απέναντι σ' αυτή τη δημιουργικότητα (όπως συμβαίνει μ' εκείνα τα «αφεντικά» που δεν μπορούν να δουν οτιδήποτε διαφορετικό επινοείται στην επιχείρησή τους).²⁸ Σε τελική ανάλυση, αυτή η τάξη θα είναι κάτι ισοδύναμο με τους κανόνες του μέτρου και της ομοιοκαταληξίας για τους ποιητές του παλιού καιρού: ένα σύνολο καταναγκασμών που δίνουν το έναυσμα για ευρήματα, ένα ρυθμιστικό πλαίσιο με το οποίο παίζουν οι αυτοσχεδιασμοί.

Η ανάγνωση επομένως εισάγει μια «τέχνη» που δεν ανήκει καθόλου στην παθητικότητα. Μοιάζει περισσότερο μ' εκείνο που αναπτύχθηκε σε θεωρία από τους μεσαιωνικούς ποιητές και μυθιστοριογράφους: μια καινοτομία που διηθείται στο κείμενο, και μάλιστα στους όρους μιας παράδοσης. Οι διαδικασίες της σύγχρονης κατανάλωσης, μπλεγμένες αξεδιάλυτα μες στις στρατηγικές της νεωτερικότητας (που ταυτίζουν τη δημιουργία με την επινόηση μιας «ίδιας» γλώσσας, πολιτιστικής ή επιστημονικής), φαίνεται να συνιστούν μια λεπτή τέχνη «ενοικιαστών» τόσο καλά ενημερωμένων, ώστε να εισάγουν λαθραία τις χίλιες διαφορές τους στο κείμενο που έχει ισχύ νόμου. Στον Μεσαίωνα το κείμενο εντασσόταν στο πλαίσιο της θεωρίας των τεσσάρων-πέντε αναγνώσεων που επιδεχόταν. Και ήταν ένα βιβλίο. Εφεξής το κείμενο δεν έρχεται πια από κάποια παράδοση. Επιβάλλεται από τη γενιά μιας παραγωγιστικής τεχνοκρατίας. Δεν είναι πια ένα βιβλίο αναφοράς, αλλά η κοινωνία ολόκληρη που έχει γίνει κείμενο, που έχει αποβεί γραφή του ανώνυμου νόμου της παραγωγής.

Χρήσιμη στάθηκε επίσης η σύγκριση της τέχνης των αναγνωστών με άλλες. Με την τέχνη των συζητητών,

για παράδειγμα: οι ρητορικές της συνηθισμένης συζήτησης είναι πρακτικές μετασχηματισμού «ομιλιακών καταστάσεων», λεκτικών παραγωγών όπου το πλέγμα των συνυφασμένων θέσεων των ομιλητών εγκαθιδρύει έναν προφορικό ιστό χωρίς ατομικούς ιδιοκτήτες, δημιουργίες μιας επικοινωνίας που δεν ανήκει σε κανέναν. Διότι η συζήτηση είναι ένα πρόσκαιρο και συλλογικό αποτέλεσμα ικανοτήτων που αφορούν την τέχνη τού να χειρίζεσαι «κοινούς τόπους» και να παίζεις με το αναπόδραστο των συμβάντων για να τα κάνεις «κατοικήσιμα».²⁹

Όμως η έρευνα αφιερώθηκε κυρίως στις πρακτικές του χώρου,³⁰ στους τρόπους να υπάρχουμε σ' έναν τόπο, στις πολύπλοκες μεθόδους της μαγειρικής τέχνης και στους χίλιους δρόμους για να εγκαθιδρύσουμε μια αξιοπιστία μέσα στις καταστάσεις που μας επιβάλλονται, για να διανοίξουμε δηλαδή μια δυνατότητα να τις βιώσουμε επανεισάγοντάς τους την πληθυντική κινητικότητα ενδιαφερόντων και ηδονών, μια τέχνη χειρισμού και απόλαυσης.³¹

Προεκτάσεις: αναλύσεις προοπτικών και πολιτικές

Η ανάλυση των τακτικών αυτών επεκτάθηκε σε δύο τομείς που η μελέτη τους είχε προβλεφθεί, αλλά η προσέγγισή τους τροποποιήθηκε στην πορεία της έρευνας: ο ένας αφορά την ανάλυση προοπτικών, ο άλλος το υποκείμενο στην πολιτική ζωή.

Ο «επιστημονικός» χαρακτήρας των εργασιών σχετικά με τις προοπτικές είναι ευθύς εξαρχής προβληματικός. Αν στόχος τους είναι εντέλει η κατανοητότητα της τωρινής πραγματικότητας και κανόνας τους ένα μέλημα συνοχής, διαπιστώνουμε αφενός ότι ένας αυξανόμενος αριθμός από έννοιες δεν είναι τελεστικές, αφετέρου ότι οι

διαδικασίες είναι απρόσφορες για να σκεφτούμε τον χώρο (ο χώρος, το σκοπούμενο εν προκειμένω, δεν ανευρίσκεται πλέον με βάση τις εν χρήσει πολιτικές ή οικονομικές ορίζουσες, και δεν υπάρχει σχετική θεωρία).³² Ο εκμεταφορισμός των χρησιμοποιούμενων εννοιών, η απόκλιση ανάμεσα στον κερματισμό που χαρακτηρίζει την έρευνα και τη σφαιρικοποίηση στην οποία εξαναγκάζεται η τελική έκθεση κ.λπ. μας υποδεικνύουν να πάρουμε ως ορισμό του ίδιου του λόγου περί των προοπτικών την «προσομίωση» που χαρακτηρίζει τη μέθοδό του.

Έτσι, στις μελέτες προοπτικών, καταλήξαμε να εξετάσουμε: τις σχέσεις μεταξύ ορθολογικότητας και φαντασιακού (που είναι μέσα στον λόγο ο δείκτης του τόπου παραγωγής του)· τη διαφορά ανάμεσα αφενός στις ψηλαφητές αναζητήσεις, τα πραγματολογικά τεχνάσματα και τις διαδοχικές τακτικές που σημαδεύουν τα βήματα της πρακτικής έρευνας, αφετέρου τις στρατηγικές παραστάσεις που προσφέρονται στους αποδέκτες των μελετών ως το τελικό προϊόν αυτών των διεργασιών.³³

Διαπιστώνουμε στους μεν λόγους τη λαθραία επιστροφή μιας ρητορικής που εκμεταφορίζει τα «ίδια πεδία» της επιστημονικής ανάλυσης, στα δε γραφεία μελετών μια αυξανόμενη απόσταση των καθημερινών, πραγματικών πρακτικών (της τάξης της μαγειρικής τέχνης) σε σχέση με τη «σεναριογραφία» που διαστίζει με ουτοπικούς πίνακες το μουρμουρητό των τρόπων του πράττειν σε κάθε εργαστήριο: από τη μια μεριά, κράμα επιστήμης και μυθοπλασίας· από την άλλη, ανομοιότητα ανάμεσα στα θεάματα σφαιρικών στρατηγικών και τη σκοτεινή και αδιαπέραστη πραγματικότητα τοπικών τακτικών. Οδηγηθήκαμε έτσι να διερευνήσουμε τα «ντεσού» της επιστημονικής δραστηριότητας και να αναρωτηθούμε μήπως

λειτουργεί δίκην κολάζ, συμπαραθέτοντας αλλά συναρθρώνοντας διαρκώς λιγότερο τις θεωρητικές φιλοδοξίες τις οποίες διασαλπίζει ο λόγος και την πεισματική, ανθεκτική και επίμονη παρουσία πανάρχαιων τεχνασμάτων στην καθημερινή εργασία γραφείων και εργαστηρίων. Εν πάση περιπτώσει, τούτη η διχασμένη δομή, που παρατηρείται σε τόσες διοικήσεις ή επιχειρήσεις, μας υποχρεώνει να ξανασκεφτούμε όλες αυτές τις τακτικές, κι ας τις απαρνήθηκε μέχρι τώρα διά ροπάλου η επιστημολογία της επιστήμης.

Το πρόβλημα δεν αφορά μόνο τις πραγματικές διεργασίες της παραγωγής. Θίγει, σε ένα άλλο επίπεδο, την καταστατική θέση του ατόμου μέσα στα τεχνικά συστήματα, εφόσον η επένδυση του υποκειμένου μειώνεται όσο προχωρά η τεχνοκρατική επέκτασή τους. Το άτομο, στριμωγμένο ολοένα περισσότερο από αυτή την αχανή ελεγκτική πλαισίωση που το αφορά ολοένα λιγότερο, αποσπάται από εκείνη χωρίς να μπορεί να βγει, οπότε του απομένει να τεχναστεί κινήσεις για να την ξεγελάσει, να σκαρώσει μηχανεύματα για να την παραπλανήσει, να βρει στη μεγάπολη, που έχει μετατραπεί σε βασίλειο της ηλεκτροτεχνικής και της πληροφορικής, την «τέχνη» των κυνηγών ή των αγροτών των αλλοτινών καιρών. Ο κερματισμός του κοινωνικού ιστού καθιστά σήμερα πολιτικά καίριο το ζήτημα του υποκειμένου. Πολλά συμπτώματα το αποδεικνύουν: οι εντοπισμένες σ' ένα σημείο ή σε μια στιγμή δράσεις, τα τοπικά εγχειρήματα, ακόμα και τα οικολογικά μορφώματα, παρότι τα απασχολεί κατά προτεραιότητα η θέληση να διαχειριστούν συλλογικά τις σχέσεις με το περιβάλλον. Αυτοί οι τρόποι επανιδιοποίησης του συστήματος που έχει παραχθεί, δημιουργίες καταναλωτών, στοχεύουν σε μια θεραπευτική της χαλασμέ-

νης κοινωνιακότητας και μετέρχονται τεχνικές αναχρησιμοποίησης, όπου μπορεί κανείς να αναγνωρίσει τις διαδικασίες των καθημερινών πρακτικών. Θα πρέπει να επεξεργαστούμε μια πολιτική αυτών των τεχνασμάτων. Στην προοπτική που άνοιξε ο Πολιτισμός πηγή δυστυχίας, η πολιτική αυτή θα πρέπει επίσης να διερευνήσει τι μπορεί να είναι σήμερα η δημόσια («δημοκρατική») παράσταση των μικροσκοπικών, πολύμορφων και αναρίθμητων συμμαχιών ανάμεσα στο χειρίζεσθαι και το απολαμβάνειν, φευγαλέα και μαζική πραγματικότητα μιας κοινωνικής δραστηριότητας που παίζει με την τάξη πραγμάτων στην οποία εντάσσεται.

Ένας δηκτικός οραματιστής, ο Βίτολντ Γκόμπροβιτς, πρόσφερε σ' αυτή την «πολιτική» τον ήρωά της –τον αντιήρωα που στοιχειώνει την έρευνά μας–, όταν έδωσε τον λόγο στον μικρούπάλληλο (τον «άνθρωπο χωρίς ιδιότητες») του Μούζιλ, τον «συννηθισμένο άνθρωπο» στον οποίο ο Φρόντ αφιερώνει τον Πολιτισμό πηγή δυστυχίας), που η επωδός του είναι «όταν δεν έχεις ό,τι σ' αρέσει, πρέπει να σ' αρέσει ό,τι έχεις»: «Βλέπετε, χρειάστηκε να προσφύγω όλο και περισσότερο σε πολύ πολύ μικρές, σχεδόν αόρατες απολαύσεις, επουσιώδη πραγματάκια... Δεν έχετε ιδέα πόσο τεράστιος γίνεσαι μ' αυτές τις μικρολεπτομέρειες, είναι απίστευτο πόσο ψηλώνεις». ³⁴